

С В Е Т Л А Н А С Т О Й Ч Е В А

ЗА РАЗЛИЧНОТО И ЗА ИДЕНТИЧНОТО НА БАЛКАНИТЕ

Културологичните диалози между една българка и един турчин, състояли се на 10 000 км от Балканите

Това изложение се базира не върху изучаването на Балканите, а върху срещата на балканците и още по-скромно: върху срещата на двама балканци в наше време – на българка и турчин. Особеното е, че тази среща се случва твърде далеч – в Китай. Така че гледната точка към Балканите е реално изнесена „извън скоби“, чак отвъд Великата китайска стена. Подобна перспектива, естествено, е противоположна на позицията „отвътре“, винаги ограждаща „свой“ център, спрямо който останалите балкански части се превръщат в „чужди“ и различни. Гледана „отвъд“, географската полоса Балкани естествено се сгъстява и така се преодолява вакуумът, който неминуемо обгражда всяка локална точка на наблюдение (поразително продуктивен е „локализъмът“ като гледна точка по нашите балкански места). Разказаният материал тук е самото преживяване на идентичността, а не на различието на балканската общност.

Още една важна особеност на срещата е, че тя се осъществява в една почти лабораторна културологична ситуация: никой от двамата срещнали се не е стъпвал в страната на другия, никой не знае езика на „комшията“ (разговорите се водят на английски); мястото на срещата не е нито мюсюлманско, нито християнско, в него и двамата са равнопоставени „чуждестранни експерти“.

Обобщаващият (а не генерелизиращият) пагос на моето изложение, ако се долови такъв, идва от факта, че в действителност диалогът е по-обхванат, с участието на още балканци, които сякаш символично са изнесли самите Балкани в Китай: крачат през границите на символичните балкански истории, задават си въпроси от историческо значение. Например: „Защо вие, българите, през Първата световна война без бой дадохте на гърците тази Тракия, която ние, турците, ви бяхме оставили?“; или: „Защо вие, бугари, дадохте въздушен коридор на американците да ни обстрелват през „улицата“?“; „Турция щеше да ви даде повече пари да не влезете в НАТО – американците нас искат да контролират, ако и да сме в НАТО!“ и прочие въпроси, които остават като парцаливи парчета от историята, произвеждат „исторически“ разговори, а самата история си тече...

При цялата пъстрота на световната персонална извадка от native speakers в Пекинския университет за чужди езици – американци, англичани, австралийци, новозеландци, шотландци (англоговорещите са повече, защото в Китай се учат в момента два световни езика (китайски и английски) и всички останали са „редки“), немци, италианци, чехи, словаци, поляци, унгарци, шведи, финландци,

французи, руснаци – най-интересни си бяхме отново ние, балканците: защото на толкова километри далеч ние сме безусловни западници като западниците, европейци като европейците, но като балканци сме сравними единствено със самите себе си. Още тогава реших, че тези диалози ще ги „донеса“ обратно на Полуострова, където единствено може да имат смисъл и където трябва да се продължат. Тук представям само два от тях.

Диалог първи:

Питам турския си колега какво иска да му донеса от България. „Калпак!“ , ми казва, а аз изумено го гледам. Прехвърлям погледа си към портрета на Мустафа Кемал, закачен на стената – с астраганен калпак. „Нашата, турската нация се формира в битката между феса и калпака. Колко глави са паднали!“ , дава обяснения моят колега. На това място повечето българи биха изстинали. „Колко глави са паднали в битката между калпака и феса, за да се утвърди нашата, а не вашата нация!“ , казвам и веднага му предлагам да гледа филма *Време разделно*.

Ясно е, че ако това, което носиш на главата си, има идентификационен знаков смисъл, неговата замяна не може да бъде безобидна подробност. Всъщност бях шокирана от идентичността на съжденията: „Калпакът срещу феса“. И в двата случая е победил калпакът – веднъж на българските глави, веднъж на турските глави, но в различно историческо време – времето на Османската империя за българите и Първата световна война за турците. Не се изкуших да си съчиня един отмъстителен кармичен сюжет, както си бях толкова близо до будизма и да кажа: ето, сигурно някои от потомците на тия, които са се опитвали да насаждат феса върху българските глави, принудително са сложили калпака.

Диалогът продължава. Ще давам повече думата на „другата“ страна, тъй като за българската всеки българин „знае“. „Калпак“ е турска дума. Калпаци носят в азиатската планинска част на Турция дори и сега. В османската провинция Македония хората също са носили калпаци. И тъй като турският национализъм започва в този район, калпакът става символ на турските революционери националисти и масово започва да се използва след 1918 г. Македония се оказва люлката на турско национално движение. „Когато започват вашите национални движения (на народите от Турската империя), по линията на действието и противодействието турците също се „учат“ на национализъм.“

Разбира се това не означава, че българското национално движение е един вид „репетиция“ за бъдещите младотурци. Изненадата ми дойде от услужливостта на символи, които се мислят за уникални. Колкото и знаците да изглеждат зацепени за смисъла си, те винаги се оказват „дрехи“, които могат да наметнат и чуждирамене. Когато националните знаци се свържат с националните чувства, то моментално им се придава степен на уникалност, както китайците си мислят, че най-хубавите им „китайски“ черти са трудолюбието и гостоприемството.

„И нашите националисти изглеждат като вашите Ботев и Каравелов“, казва турският ми колега. Исках да се уверя как се предават по балканска линия „расовите“ черти на революционера. Добър пример е Намък Кемал – философ и писател-националист в Османската империя. За първи път в турската история развива идеята за национализма. Османският султанлък, разбира се, е бил срещу националните движения не само на останалите народи в империята, но и срещу турското национално консолидиране. Много пъти Намък Кемал е бил заточван, а произведенията му, естествено, са били забранявани и затова още по-въздействащи. Той е автор на стихотворения, които вдъхновяват по-късно основателя на Турската република Мустафа Кемал за поетически опити в същия патриотичен дух. Силните му метафори поразително напомнят нашите святи възрожденски метафори – бедната и страдаща майка родина, нейните чеда, които трябва да я защитят, забитият нож в сърцето ѝ (едно специално изследване би „извадило“ доста интересни примери).

Първата турска пиеса, написана също от Намък Кемал, има заглавие *Vatan – yahut – Silistre* (Отечеството или Силистра, 1873). Тъй като думата „отечество“ е била прекалено опасна, той художествено го „стеснява“ до Силистра. Иначе в пиесата са описани турските патриоти, които защитават до последен дъх силистренската крепост. По-късно, когато пиесата е била играна в Истанбул, тя предизвиква демонстрации по улиците (да си спомним спомагателната революционизираща функция на възрожденското „театро“ у нас).

Наричат Намък Кемал „поет на родината“. Родният му дом в Текирдаг (на юг от Одрин, на запад от Истанбул), днес музей, поразително напомня копривщенска къща, а неговият портрет е сякаш на самия Каравелов, съратниците му изглеждат като наши възрожденци комити. Но той не е бил революционер, а човек на перото. Човекът на действието е Мустафа Кемал. Той обаче е роден почти в края на жизнения път на Намък (1881 г.).

В жестовите си младотурските революционери сякаш „повтарят“ езиковите жестове на българското четничество и въстания. Те също трябва да се изправят срещу един империализъм – този път европейския, срещу победителите в Първата световна война. Това е също война на слабите срещу силните (Турция по това време е неграмотна и бедна страна) и в нея също се появява идеята за необходимостта да се живее под покровителството на по-силния (за Турция това е САЩ или Англия). Мустафа Кемал обаче издига лозунга „Свобода или смърт“, който по-радикално Ботев изрича: „Свобода и смърт“ – „Да се бием, за да умрем“. Това се случва при форсирането на Дарданелите от британските и френските войски. Мустафа Кемал се обръща към шепата войници: „Аз не ви казвам да се биете, аз ви заповядвам да умрете. До вашата смърт тук нови части може би ще дойдат и ще спечелят войната“. След това почти всички умират, самият Кемал е ранен, но печелят войната. Неслучайно има българи, които мечтаят за „своя“ Кемал – единствения турчин, вписан като приятел на България в *България 20. век – алманах* (София, 1999), а нему единствено Стамболов у нас отговаря.

Тези идентични жестове при формирането на нациите са впечатляващи според мен, защото показват подобното точно там, където сме свикнали да виждаме оразличаващото (повтаря се и жестът на целуването на родната земя, който, разбира се, е архетипен). Или може да се каже, че всяка нация се формира по идентичен начин и само търси различие в униформите, но възклицанията, лозунгите, позите – изобщо цялата реторика се заема и това никак не е трудно, както господин Фратю ни демонстрира в *Чичовци*. Моделът, естествено, е европейски и младотурците са следвали вариантите му. Сериозните изследвания на Йорданка Бибина (достъпни в интернет) върху турската култура и литература, върху модернизацията на Балканите, могат да разширят и задълбочат този разговор.

Диалог втори:

„И ние така казваме!“

Според турския етимологичен речник на Турската езикова асоциация (Анкара, 1988) ние, българите, сме обогатили с по-малко от 10 думи турския книжовен език. И една от тях е думата „чета“, обяснена като нелегална криминална организация, банда, мафия. Когато попитал султанът какви са тия бандити, които се появили напоследък в царството му, отговорили му, че те се наричат „чета“ и искат да създадат свободна държава. Между думите „шир“, „кожух“ и „квачка“, е записана и думата „плячка“ като българска – интересна би била историята на заемането ѝ. Пак в същия речник е записано, че има повече от 2000 турски думи в българския. Същата пропорция е отбелязана и за румънски, сръбски и съвсем не за вярване – за руски. Моят турски колега поясни, че трябва да се знае, че речникът е публикуван по времето на управлението на генерал Кенан Еврен и е сигурно, че би трябвало да има повече български думи в турския. Даже великодушно е склонен да мисли, че думата „хайде“ е българска, доколкото е разпространена само в териториите на Турция, които граничат с България.

Във всички балкански езици има усвоена турска лексика. Но не мога да не си мисля, че българският език е с такова присъствие на турцизми, че както и да се чисти от тях, не престава да ги „обича“ и да актуализира стилистичната им употреба. Ние не можем да си помислим за стилистична употреба на българска лексика, в която да не изпъкват турцизмите.

Най-интересното беше, че турският ми комшия ме позна по английския ми език. Тогава той беше предрешаване с английски думи на моите български изречения, със запазена българска конструкция. Оказа се, че сме си споделяли с турците не само храната и част от поминъка.

Да не се захващаме с храната – трапезата е сто процента доказаното кроскултурно балканско място и то изглежда твърде „диалогично“: „нашите“ пълнени чушки или „вашата“ „долма“; „нашият“ боб или „вашият“ „фасул“ (и баба ми така казваше); „нашето“ „къпоолу“ или... тук турският ми колега ме погледна особено, защото съм го „псувала“ на чист турски език – „къпоолу“ означавало

„кучи син“; курабийките и другите сладости, чиито „общи“ имена се появиха отново по етикетчетата на сладкарниците и „баклавариите“ в последните години. Но забелязах, че едно и също общо ястие българите сякаш го приготвяме по-импровизирано, по-набързо, по-грубо в сравнение с турците. „Побългаряването“ наистина е било основен културен способ за усвояване на всичко чуждо, от което сме имали нужда. „Турското кафе“ не сме го побългарили, но сме прекалили. Днешните турци пият повече черен чай, отколкото кафе, а турското кафе си го пият и пригответено с мярка, само в определени моменти, никога на гладно (още повече, че „закуска“ на турски означава „основа за кафето“). Българите решително пият повече кафе от турците: пият го по всякакво време и по всякакъв начин и са едни от най-ревностните пазители на кафето „по турски“ особено в провинцията. През 70-те години, когато за известно време нямаше друго кафе освен киселото вьетнамско, в едно софийско кафене висеше надпис: „Турското кафе е вьетнамско“.

В някои словосъчетания и фрази българският и турският се съотнасят точно както два буквално преведени езика, досущ както моята си мисъл превеждах тогава на английски. Оттук дойде и забелязването: „И ние така казваме“. Да колекционираш идентично конструирани фрази, общоприетите метафори и общата фразеология на езиците изисква продължителна и професионална работа. При това би трябвало да се стигне чак до идиоматичния слой на езика. Забавен пример беше откритият общ идиом „Когато ти допре яйцето...“. В турския фразата няма продължение и се използва без да се знае собственият ѝ смисъл. Турският лектор беше поразен от откритието на смисъла, когато я чу малко продължена: „Когато ти допре яйцето до...“. Метафоричното изречение: „Хвърли ме до спирката на метрото“, преведено буквално на английски, можеше да не озадачи единствено нас двамата; или „Запали лампата“; или „Хвърли две кюф-тета на скарата“, „Хвърли едно око“.

Още общи изрази и фразеологизми: „Аз знам моята стока“; „Ако седнеш да го напишеш отново...“; „Казано с половин уста“, „Близко до ума (акъла)“, „Да му уйдисваш на акъла“, „В грубия смисъл на думата“, „Раздавам наляво и надясно“, „Да си спечеля приятел/враг“, „Разтеглям локуми“ (в турския по-скоро „Разтеглям сакъз – дъвка“ в същото значение), „Кажки като човек“, „Мина ми през главата“, „Няма място за страх“, „Да искам сметка от някого“, „Искаше си го!“, „Ако вземаш, вземаш, ако бягаш, бягаш!“, „Какво ще ходиш да го разказваш“... много са и преведени на английски, правят „балкански английски“, който никой англоговорещ не може да разбере. В използването на времената имаме също много буквални съвпадения. Въпросът „Той как се казваше?“, който зададох за жив човек в минало време, преведен на турски беше напълно адекватен, но не и на английски; или „Какво беше това!“.

По-интересно е, че се долавя нещо общо и в интонацията на езиците ни, попили много в разговорния пласт от фолклорната приказка. Без да разбира една българска дума, турското ухо може да долови „ехото на стара турска

приказка“ – казва турският ми колега за родната ни реч. Може да е особеност на моята реч, след като съм прочела много, много приказки. Това удвояване на думите е характерно също и за турския. Или завършекът на изреченията с провлачване на тона, което трябва да наподобява звуково край: „... и тя дойдееее“; или както примерно бихме казали на дете: „Вървели, вървели и спреелиии“. Общата употреба на несвидетелското наклонение – преизказното, е сигурна причина за съответствия. Дори в интонацията на броенето можем да доловим близости.

Отново се замислям за тази благодатна българска почва за турцизми, но не и за турското...

Попадна ми изследване на турски учен върху думите на волжките българи в турския език (Tekin, T. *Volga bulgar kitabeleri ve Volga bulgarçasi*. Ankara, 1988.). Според него те се оказват десетки пъти повече от прабългарските думи в българския. Имам силното усещане, че става дума за поредното завръщане на духа на дедите ни чрез турцизмите – прабългарите и тюрките със сигурност са споделяли в Азия не по-малко обща култура. Или това мое волнодумство можем да го отдадем на разтърсената ми до началата си българска родова памет в Китай, където всяка среща с уйгурите (единствените останали издънки на прабългарите, които също са „гури“) се преплиташе със спомняне на прабългарите. А те, уйгурите, нехаеха за нас, далечните братовчеди, бидейки всички мюсюлмани, говорещи архаичен турски, почти разбиращи днешните турци и гледащи с широко отворени очи към Турция. И как да имат интерес, когато никой български учен или някакъв „деец“ не е проявил интерес към тях. А те, когато видят българин, веднага го припознават за уйгур и му предлагат уйгурска питка (единственият хляб в Китай, който има дъха на българския хляб) и шишкебап с много лютивина.

* * *

Балканските местни културни и политически клишета на националното мислене и исторически представи имат доказано повече разединителна, отколкото обединителна функция. Опитвах се да споделя моите примери за това, че отдалечаването на гледната точка не прави Балканите по-малки, а по-релефни. А това, че може да погледнем от страната на „другия“ балканец, предполага пренареждане на системата „свое“ и „чуждо“ на Балканите. Въпреки различието на балканските езици (различните езикови семейства, към които принадлежат), споделяната обща култура осъществява връзки дори между тях. Точно там, където сме научени да различаваме българското и турското светоусещане, могат да се появят неочаквани съвпадения. За съжаление, трудно е да се изследват тези връзки в развитието им, затова ги споделям като собствени провокации. Не се досещам (въпреки че сигурно има) за друго такова място на света с така ярко изразени културни и политически центробежни и центростремителни сили, действащи едновременно. Смяната на гледната точка е един от начините те да бъдат балансирани, щом панбалканизъм и панславизъм не са възможни днес.